शुद्धिकौमुदी

पाठः ७ – ०३.०६.२०१७

रूपलिङ्गवचनादिदोषाः - ५

© All the content in these slides is the intellectual property of Vyoma Linguistic Labs Foundation.
Replication/reuse in any form without express written permission from the organisation is prohibited.

वचनम्

एकत्वे एकवचनं, द्वित्वे द्विवचनं, बहुत्वे बहुवचनम् इति सामान्यव्यवस्था संस्कृतभाषायाम् । किन्तु, एतस्याः अपवादाः अपि सन्ति बहवः । व्यावहारिकाः केचन शब्दाः अत्र सङ्गृहीताः ।

१) **प्राणाः** – सः पञ्चदशे दिनाङ्के प्राणम् अत्यजत् ।

’प्राणान् अत्यजत्’ इति वक्तव्यम् । असुपर्यायः प्राणशब्दः बहुवचने एव प्रयोक्तव्यः । एवम् ’असु’शब्दः अपि । तथा च अमरः – ’पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः’ इति । पञ्चसु प्राणेषु अन्यतमः प्राणः एकवचनेऽपि अस्ति । स च नात्र उद्दिष्टः ।

वचनम्

आ) **प्रजाः** – प्रजाः राजानं स्वकष्टं निवेदितवन्तः ।

'निवेदितवत्यः' इति वक्तव्यम् । प्रजाशब्दः नित्यस्त्रीलिङ्गः बहुवचनान्तः च । प्रजाशब्देन अभिधेयाः तु पुरुषाः अपि । तथापि 'प्रजा'शब्दः स्त्रिया इत्यतः तत्सम्बद्धं भूतकृदन्तं स्त्रियाम् एव स्यात् । (प्रजाशब्दः अपत्यार्थकः एकवचनान्तः अस्ति । किन्तु, स च अर्थः अत्र न अभिप्रेतः)

इ) **अप्सराः** - *उर्वशी नाम अप्सराः भूलोकम् आगता ।

अप्सरश्शब्दः सकारान्तः । सः बहुवचने प्रयोक्तव्यः इति एकं मतम् । तदनुगुणम् 'अप्सरसः' इति प्रयोक्तव्यं स्यात् । किन्तु, बहुवचनं न नियतम् एतस्य शब्दस्य' इति वदति अमरकारः । तथा हि –

आपः सुमनसो वर्षा अप्सरास्सिकतादयः ।
एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम् ॥ इति ।

एतदनुसारेण अप्सरस्सिकतासमाशब्दाः एकवचनप्रयोगम् अपि अर्हन्ति ।

वचनम्

ई) **सिकताः** – नद्याः सिकतायां बालाः क्रीडन्ति ।

सिकताशब्दस्य एकवचनम् अत्र प्रयुक्तम् । बहुवचनप्रयोगे तु 'सिकतासु' इतु स्यात् । सिकताशब्दस्य एकवचनप्रयोगोऽपि अस्ति । प्रामाण्यं तु पूर्वं दर्शितम् । अतः, एकवचनान्तप्रयोगः (सिकतायाम् इति), बहुवचनान्तप्रयोगः (सिकतासु इति) वा भवितुम् अर्हति अत्र । भाष्यकारोऽपि एकवचनान्तं प्रयुक्तवान् दृश्यते । तद्यथा – 'एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था खार्यप्यसमर्था' इति ।

उ) **अक्षताः** – विवाहदिने बान्धवाः अक्षतं विकिरन्ति ।

'अक्षतम्' इति एकवचनं दुष्यति । 'अक्षतान्' इति बहुवचनं युज्यते । 'जातौ एकवचनं युज्यते' इति पक्षम् आश्रित्य अक्षतशब्दस्य एकवचनान्तत्वं न समर्थनार्हम् । अक्षतशब्दः पुंसि बहुत्वे च नियतः । तथा च अमरः – 'पुंभूम्नि चाक्षताः' इति । अतः, 'अक्षतान्' इति बहुवचनान्तप्रयोगः एव साधुः ।

दारादयः

अन्ये केचन शब्दाः यद्यपि दैनन्दिनव्यवहारे न आधिक्येन प्रयुज्यन्ते, तथापि तेषां वचनज्ञानात् कदाचित् वा

लाभः स्यात् एव इति मत्वा अधः केचन शब्दाः सोदाहरणं दीयन्ते ।

अ) **दाराः** – दशरथस्य दाराः कौसल्या ।

स्त्र्यर्थवाची अपि दारशब्दः पुंसि बहुत्वे च । दाराः = पत्नी । तथा हि कोषः – 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः' इति ।

आ) **लाजाः** – कन्याः लाजैः वधूवरौ विकिरन्ति ।

लाजशब्दः पुंसि नित्यबहुवचनान्तः च अस्ति । कोषो यथा – लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः – (अमरः)

इ) **आपः** – इमाः आपः ।

'अप्'शब्दः स्त्रीलिङ्गः नित्यबहुवचनान्तः । तथा हि कोषः – (अमरः) 'आपः स्त्री भूम्नि...' इति ।

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

ई) **सुमनसः** – स्त्रियः सुमनसः इच्छन्ति ।

सुमनश्शब्दः पुष्पवाचकः । सः सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः नित्यबहुवचनान्तः च ।

उ) **वर्षाः** – वर्षासु बालाः क्रीडन्ति ।

वर्ष-ऋतुपर्यायः वर्षाशब्दः स्त्रीलिङ्गः नित्यबहुवचनान्तः च । अमरकोषस्य प्रामाण्यं यथा - 'स्त्रियां भूम्नि वर्षाः' इति । "वर्षाभ्यष्ठग्" (पा.सू. ४.३.१८) इति सूत्रकारवचनम् अपि प्रमाणम् । रामायणप्रयोगो यथा - वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं सम्पद्यते मयि (किष्किन्धा. ७.२०)

वर्षाशब्दः ऋतुवाचकः । वृष्टिशब्दः तु वर्षणार्थकः । वृष्टिपर्यायः वर्षशब्दः यः अस्ति, सः पुंसि नपुंसके वा । तथा हि कोषः (शब्दार्णवः) - 'अथ वृष्टिर्वर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्' इति । अतः अयं निष्कर्षः भवितुम् अर्हति - 'वर्ष'शब्दस्य ऋतुवाचकत्वे स्त्रीत्वं बहुत्वं च । वृष्टिवाचकत्वे तु पुंस्त्वं नपुंसकता च ।

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

ऊ) **समाः** – गतासु समासु सः प्रगतिम् असाधयत् ।

'समा'शब्दः स्त्रीलिङ्गः बहुवचनान्तः च प्रायः । अमरकारः वदति – 'अस्त्री शरत्समाः' इति । तस्य सुधाव्याख्याने लिख्यते – "बहुवचननिर्देशात् प्रायेणायं बहुवचनान्तः इति ध्वनयति । क्वचित् वचनान्तरम् अपि । 'समां समां विजायते' (पा.सू. ५.१.१२) इति सूत्रात् । समायां समायाम् इति तत्र भाष्याच्च" इति । अतः, एकवचनप्रयोगः अपि न दुष्यति । बहुवचनान्तप्रयोगोऽपि शिष्टसम्मतः ।

ॠ) **जलौकाः** – जलौकसः दृष्ट्वा बालाः भीताः ।

जलौकश्शब्दः सकारान्तः । सः नित्यबहुवचनान्तः । तथा हि अमरः – 'स्त्रियां भूम्नि जलौकसः' इति । 'जलौका' इति आकारान्तोऽपि अस्ति एतस्मिन् एव अर्थे । सः तु सर्ववचनान्तः ।

ऌ) **पांसवः** – पांसुभिः आकीर्णः अस्ति मार्गः ।

पांसवः नाम धूलयः । पांसुशब्दः पुंसि । प्रायः सः बहुवचनान्तः । 'पांसवः कस्मात् । पादैः सूयन्ते । पन्ना शेरत' इति निरुक्ते (३.१२.१९) निर्वचनं दर्शितम् ।

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

ए) **सक्तवः** – यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्वत तपस्विनः – महा. आश्व. ९०.३३

यवाः भर्जनेन धानात्वम् आप्नुवन्ति । तेषां चूर्णम् उच्यते – 'सक्तवः' इति । अयं शब्दः पुंसि बहुवचने प्रयुज्यते । 'धानाचूर्णं तु सक्तवः' इति नाममालायाम् । अमरकोषोऽपि वदति – 'करम्भो दधिसक्तवः' इति । अतः, सक्तुशब्दः बहुवचनान्तः ।

ऐ) **धानाः** – याज्ञिकाः धानाभिः जुह्वति ।

भृष्टः यवः 'धानाः' इति उच्यते । अयं शब्दः स्त्रीलिङ्गे भूम्नि च । तथा हि अमरकोषः – 'धानाः भृष्टयवे स्त्रियः' (अमरः) इति ।

ओ) **दशा** - शाटिका दशाभिः शोभते ।

'दशा' नाम वस्त्रान्तभागः । सः स्त्रीलिङ्गः बहुवचनान्तः च । तथा हि कोषः – 'स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः' (अमरः) इति ।

औ) **आव्यः** – ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भावः (चरके शारीर ८.३६)

आव्यः नाम प्रसववेदना । अयं शब्दोऽपि बहुवचने स्त्रियां प्रयुज्यते । 'गर्भस्पन्दनमावीनां प्रणंशः.......' इति सुश्रुतप्रयोगः अपि उपोद्बलकः अस्ति ।

दारादयः

अं) **गृहाः** – इमे नो गृहाः यावत् प्रविशामि (मुद्राराक्षसे प्रथमाङ्के)

पुंलिङ्गः 'गृह'शब्दः बहुवचनान्तः एव । तथा हि अमरः – 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इति । पुंलिङ्गविशिष्टस्य गृहशब्दस्य सद्म, कलत्रं चेति अर्थद्वयम् अपि अस्ति । तथा हि मेदिनी – '...गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सद्मनि' इति ।

'गृहम्' इति नपुंसकलिङ्गविशिष्टः शब्दः अन्यः अस्ति एव । तस्य न नित्यबहुवचनान्तता ।

अः) शोभनाः **गन्धाः** यस्य सः सुगन्धः आपणः ।

गन्धशब्दः द्रव्यवाची अपि । (गन्धवान् इत्यर्थः । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इति लुक्) द्रव्यवाचित्वे तस्य बहुवचनत्वम् । 'गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः । सः एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः इति कोशात्

- सिद्धान्तकौमुद्याः बालमनोरमाव्याख्या ('गन्धस्येत् सूत्रे)

बुद्धिवैशद्याय एतानि कानिचन उदाहरणानि दर्शितानि । एतेषु केषाञ्चन बहुवचनत्वम् उक्तं दृश्यते चेदपि नियतबहुवचनत्वं न दृश्यते क्वचित् । अतः, बहुवचनत्वं प्रायिकं स्यात् केषाञ्चित् । अतः, एतेषां प्रयोगावसरे विस्तरेण कोषपरिशीलनं निश्चयेन उपकारकं स्यात् ।

आत्मशब्दस्य एकवचनता

- ते **आत्मना** कृतं कार्यं श्रेष्ठम् अमन्यन्त ।
- ते **स्वस्य** दोषान् ज्ञातवन्तः ।
- ताः **आत्मानं** धन्यम् अमन्यन्त ।

अत्र प्रथमे वाक्ये 'आत्म'शब्दः एकवचनान्तः । कर्तृपदं तु बहुवचनान्तम् । द्वितीये वाक्ये 'स्व'शब्दः एकवचनान्तः । कर्तृपदं बहुवचनान्तम् । तृतीये वाक्ये आत्मशब्दः पुंसि एकवचनान्तः । कर्तृपदं स्त्रियां बहुत्वे च ।

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

एतेषु वाक्येषु 'आत्मभिः कृतम्', 'स्वेषां दोषान्' इत्येवमादिक्रमेण आत्मस्वशब्दादीनां बहुवचनान्तता युक्ता खलु स्यात् इति सन्देहः स्यात् कदाचित् । किन्तु 'तेषाम् एकवचनान्तत्वेन एव प्रयोगः' इति तु संस्कृतशैली । तृतीये वाक्ये कर्तृपदस्य स्त्रीत्वे बहुत्वे च सत्यपि आत्मशब्दस्य *पुंस्त्वम् एकत्वं च यदस्ति तत् अपि युक्तम् एव । 'आत्म'शब्दस्य यथा तथैव आत्मवाचिनः 'स्व'शब्दस्यापि एकवचनान्तप्रयोगः एव साधुः ।

सिद्धान्तकौमुद्याम् अपि पङ्क्तिः दृश्यते – 'आत्मवाची स्वशब्दः पुंसि एव' इति । (प्रत्ययस्थात्.... इति सूत्रे)

विशिष्य कर्तुः बहुत्वे सति यत्र आत्मशब्दः प्रयुज्यते, तत्र जागरूकता आवश्यकी ।

अत्र उपोद्बलकः प्रयोगः यथा –

- मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् – महा.प्रजागर. ३४.४५

पादादीनां द्वित्वम्

- वयं **पादाभ्यां** गच्छामः ।
- वयं **कर्णाभ्यां** शृणुमः ।
- ते **बाहुभ्याम्** उन्नयन्ति ।
- श्रान्ता वयम् । अग्रतः न प्रयातः **चरणौ** अस्माकम् ।

एतेषु वाक्येषु पादकर्णबाह्वादीनां द्विवचनान्तता श्रूयते । यद्यपि एते शब्दाः बहुभिः अभिसम्बद्धाः भवन्ति, (यतः कर्तृपदं बहुवचनान्तम् अस्ति ।) तथापि तेषां द्विवचनान्तप्रयोगः एव लोके प्रशस्यते । एतद्विषये वामनः वदति – 'स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेण' इति । शिष्टपरम्परा अपि एतदनुसारिणी एव दृश्यते ।

पादादीनां द्वित्वम्

’पादेन गच्छति’ इति वाक्ये श्रुते गन्तुः खञ्जता प्रतीयते इव । ’पादैः गच्छति’ इति वचनं श्रुतिकटुतां स्मारयति । द्विवचनम् एव इच्छति लोकः । अतः एव – ’चारैः पश्यन्ति राजानः चक्षुर्भ्याम् इति जनाः’ इत्यादयः प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ।

वामनः स्वसूत्रे ’प्रायेण’ इति वदन् बहुवचनप्रयोगाणां सद्भावम् अपि सङ्केतयति । ’शूरबाहुषु लोकोऽयं लम्बते पुत्रवत्सला’ इति भारते, ’पातुकामेषु वत्सेषु मातृणां शातिताः स्तनाः’ इति रामायणे, इतरत्र चापि बहुवचनप्रयोगोऽपि दृश्यते । तथापि द्विवचनप्रयोगः एव प्रशस्यते ।

आत्मनि बहुवचनम्

- कश्चित् अतिथिः दिनद्वयम् उषित्वा प्रतिगच्छन् वदति – ’**साधयामो वयम्**’ इति ।

- यतिवरः कश्चन राजानं वदति – ’**वयमिह** परितुष्टा वल्कलैः त्वं दुकूलैः’ (वैराग्य. ५) इति ।
- “यो यत्राप्रधानं भवति स आह – गुणभूता **वयमत्र** इति” भाष्यकारोक्तिः एषा । (प्राक्क्रीताच्छः – पा.सू. ५.१.१.)

एषु त्रिषु अपि उदाहरणेषु एकत्वविशिष्टः वक्ता आत्मनि बहुत्वम् आरोपितवान् दृश्यते । एतादृशाः प्रयोगाः शिष्टसम्मताः एव । अतः एतादृशानां प्रयोगे न कोऽपि दोषः । ’अस्मदो द्वयोश्च’ (पा.सू. १.२.५९) इति सूत्रम् अपि अत्र प्रमाणम् । अतः, ’अहं गच्छामि’, ’आवां गच्छावः’ इत्येतयोः वाक्ययोः स्थाने ’वयं गच्छामः’ इत्यादीनि वाक्यानि सर्वोऽपि वक्तुम् अर्हति । षड्गुरुशिष्येण वेदार्थदीपिकायाम् उच्यते –

व्याख्येयार्थबहुत्वेन बहुमानेन चात्मनः । व्याख्यात्रात्मन्यथारोप्य बहुत्वं तु प्रयुज्यते ॥
यथा हि निधिमासाद्य प्रयुञ्जानस्तु दृश्यते । एते वयं समृद्ध्यर्थाः देवोऽस्मासु प्रसीदतु ॥ इति ॥

जातौ एकवचनम्

- सः आपणतः **तण्डुलम्** आनीतवान् ।
- सः आपणतः **तण्डुलान्** आनीतवान् ।

अत्र प्रथमे वाक्ये 'तण्डुलम्' इति एकवचनान्तप्रयोगः । द्वितीये वाक्ये '**तण्डुलान्**' इति बहुवचनान्तप्रयोगः । साधुत्वं तु उभयथा अपि ।

तण्डुलः नाम निस्तुषः व्रीहिः । सः लघ्वाकारकः । अतः कोऽपि तादृशम् 'एकम्' आनेतुं न अर्हति । एवं सति एकवचनान्तप्रयोगः किं युज्यते इत्यस्ति सन्देहस्य अवसरः ।

तण्डुलगता तण्डुलरूपा जातिः एका एव । तत् एकत्वं मनसि निधाय एकवचनान्तप्रयोगः । तण्डुलानां बहुत्वम् अवलम्ब्य बहुवचनान्तप्रयोगः अपि ।

सर्वशब्दः एकवचनान्तः अपि

- **सर्वे सदस्याः** कार्यक्रमे उपस्थिताः आसन् ।
- **सर्वः सदस्यः** प्रतिज्ञावचनम् उच्चारितवान् ।

अत्र वाक्यद्वयम् अस्ति । प्रथमे वाक्ये सर्वशब्दः बहुवचनान्तः प्रयुक्तः । द्वितीये वाक्ये स एव एकवचनान्तः प्रयुक्तः ।

सर्वशब्दस्य बहुवचनोपेतस्य प्रयोगः सर्वासु भारतीयभाषासु सहजः । अतः तादृशः प्रयोगः विना विरोधम् अङ्गीक्रियते सर्वैः । किन्तु, एकवचनान्तप्रयोगे (द्विवचनान्तप्रयोगे च) विवदन्ते ते । 'कथं तत्?' इति जिज्ञासा तेषाम्* ।

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

सर्वशब्दः एकवचनान्तः अपि

एतद्विषये सिद्धान्तकौमुद्याः टीकायां बालमनोरमाख्यायाम् एवम् उच्यते –

“न च सर्वशब्दस्य बहुत्वव्यापकसर्वत्वात्मकधर्मविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् बहुवचनम् एव न्याय्यम् इति वाच्यम् । सर्वशब्दो हि बह्ववयारब्धसमुदाये हि वर्तते । तत्र यदा अनुद्भूतावयवसमुदायः विवक्षितः तदा भवत्येकवचनम् । यथा – सर्वो लोकः इति । अनुद्भूतत्वम् अविवक्षितसङ्ख्याकत्वम् । यदा तु अनुद्भूतावयवकौ समुदायौ तदा द्विवचनम् । यथा – सर्वौ व्यूहौ इति । यदा तु उद्भूतावयवसमुदायः तदा बहुवचनम् । यथा – सर्वे जनाः इति ।“

सर्वशब्दः एकवचनान्तः अपि

तात्पर्यम् इत्थम् – सर्वशब्दः बहुभिः अवयवैः युक्तः । अवयवगतसङ्ख्याः यदा मनसि निधीयन्ते तदा बहुवचनम् । यदा सा न विवक्ष्यते तदा समुदायगतम् एकत्वम् अवलम्ब्य एकवचनम् । एवमेव द्विवचनस्थले अपि चिन्तनीयम् । प्राचीनप्रयोगाः यथा –

- **सर्वः** स्वार्थं समीहते (माघ २.६५)।
- न हि **सर्वः** सर्वं जानाति ।
- **सर्वस्य** द्वे – पाणिनिसूत्रम् ८.१.१.

आदरार्थे बहुवचनम् ?

- इदानीम् **अध्यक्षमहाभागः** भाषणं करोति ।
- इदानीम् **अध्यक्षाः** भाषणं कुर्वन्ति ।

अत्र प्रथमे वाक्ये आदरसूचनाय महाभागशब्दः प्रयुक्तः, एकवचनान्तता च प्रयुक्ता । द्वितीये वाक्ये च बहुवचनान्तप्रयोगः कृतः आदरोद्देशेन । वर्य-महाभाग-महाशयप्रभृतयः आदरं द्योतयन्ति । अतः, आदरार्थे तेषाम् उपयोगः युक्तः एव । व्यक्तेः एकत्वम् अवलम्ब्य एकवचनान्तप्रयोगः । एकवचनान्तप्रयोगः आदरं नाशयति इति न कुत्रापि निर्दिष्टम् अस्ति । अतः **आदरार्हे जने एकवचनान्तप्रयोगः न कदापि दुष्यति** । आदरार्हेषु जनेषु एकवचनान्तप्रयोगः बहुधा दृश्यते संस्कृतसाहित्ये । अतः एषा प्रयोगपरिपाटी शिष्टसम्मता एव । द्वितीये वाक्ये आदरदर्शनाय बहुवचनान्तता प्रयुक्ता । प्रादेशिकभाषासु आदरद्योतनाय बहुवचनान्तप्रयोगः क्रियमाणः दृश्यते । तां परिपाटीम् अनुकुर्वन्तः बहवः आदरप्रदर्शनाय बहुवचनान्तत्वं प्रयुञ्जते प्रायेण । एतस्य न कापि आवश्यकता ।

किन्तु, एकत्वविशिष्टे जने बहुवचनान्तप्रयोगः संस्कृतभाषायां नास्तीति न । 'आचार्याः आगताः' ('आचार्यः आगतः' इत्यर्थे) इति प्रयोगः श्रूयते । प्रयोगममुं समर्थयति नागेशः लघुमञ्जूषायां सङ्ख्याविचारप्रकरणे । "यत्र कोषाद्युदासीनं तत्र यथेच्छम् एकस्मिन्नप्याचार्या आगता, आचार्य आगत इत्यादिप्रयोगात्" इति नागेशस्य पङ्क्तिः । अतः, बहुवचनप्रयोगः अशिष्टः इति वक्तुं तु न शक्यते ।

आदरार्थे बहुवचनम् ?

एवं तर्हि व्यवहारे एकवचनान्तप्रयोगस्य अनुकरणं वरम्, उत बहुवचनान्तप्रयोगस्य ? 'एकवचनान्तप्रयोगस्य' इत्येव उत्तरम् । बहुवचनान्तप्रयोगमोहस्य त्यागः वरम् । एकवचनान्तप्रयोगः एव संस्कृतक्षेत्रे बाहुल्येन इत्यतः तस्यैव अनुसरणं श्रेयसे । 'एकवचनान्तप्रयोगः आरदहानिं कुर्यात्' इति शङ्का आदौ उत्पाटनीया ।

एतदत्र स्मर्तव्यम् – 'गुरावात्मनि बहुवचनम्' इति वचनम् अनुसृत्य 'आचार्याः आगताः', 'वयमिह परितुष्टाः.....' । 'साधयामो वयम्' इत्यादयः प्रयोगाः कृताः दृश्यन्ते प्राचीनैः । सर्वत्र बहुवचनान्तप्रयोगः कृतः न दृश्यते ।

कर्तृकर्मणोः बहुत्वेऽपि क्रियापदस्य एकवचनान्तता

१. रामः लक्ष्मणः सीता च **गच्छति/गच्छन्ति** ।

अत्र रामः लक्ष्मणः सीता चेति कर्तारः त्रयः । समुदितानाम् एतेषां त्रयाणाम् अपि क्रियायां यदा अन्वयः इष्यते, तदा क्रियापदस्य बहुवचनत्वम् । 'गच्छन्ति' इति प्रयोगः । यदा च चकारप्रयोगबलात् एकैकस्यापि क्रियायां स्वातन्त्र्येण अन्वयः, तदा क्रियापदस्य एकवचनत्वम् अपि सङ्गतम् एव । अतः 'गच्छति' इति एकवचनान्तप्रयोगः अपि साधुः एव । किम् अत्र प्रमाणम् ?

अधोनिर्दिष्टानि कानिचन उदाहरणानि परिशील्यन्ताम् ।

आदित्यचन्द्रवनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च **जानाति** नरस्य वृत्तम् ॥

अत्र कर्तृपदानि बहूनि, तथापि क्रियापदम् एकवचनान्तम् एव ।

कर्तृकर्मणोः बहुत्वेऽपि क्रियापदस्य एकवचनान्तता

२. तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् । - मनु. ११.९३३.

३. तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चापि वर्धते । - रामायणम् – ४.२१.११

४. चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।

लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥ - चरके सूत्र २७.३३१

महाभाष्यस्य प्रयोगः अपि अत्र अपरं प्रमाणम् । भाष्यप्रयोगो यथा – "अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा, कर्तृकर्मणी गुणश्च अनिर्दिष्टः (पा.सू. १.२.४४) इति ।

कर्तरि प्रयोगो यथा तथैव कर्मणि प्रयोगे अपि । तन्नाम तत्रापि कर्मणः बहुत्वेऽपि चकारप्रयोगबलात् एकैकस्यापि क्रियायाम् अन्वयः यदा भवति तदा क्रियापदस्य एकवचनत्वम् अपि ।

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

दम्पती

अ) अद्य कार्यक्रमे दम्पती आगता आसीत् ।

’दम्पती आगतौ आस्ताम्’ इति द्विवचनान्तप्रयोगः साधुः । ’दम्पती’ इत्येषः न हि ईकारान्तैकवचनान्तः । इकारान्तद्विवचनान्तं रूपं तत् ।

जाया च प्अतिः च इति विग्रहः । जायाशब्दस्य दम्भावः निपात्यते । तस्मात्, ’दम्पती’ इति द्विवचनान्तं रूपं सिद्धं भवति । अन्यच्च ’आगता’ इति स्त्रीलिङ्गप्रयोगः अपि अत्र दुष्यति ।

आ) अद्य कार्यक्रमे दम्पतयः आगताः आसन् ।

साधु वाक्यम् एतत् । ’दम्पतयः’ इति रूपं युक्तम् । किन्तु, विग्रहवाक्यं कथं वक्तव्यम् ? ’पतिपत्नीयुगलानि बहूनि आगतानि आसन्’ इति वक्तुः तात्पर्यं तु अवगम्यते एव । युगलभावं मनसि निधाय ’दम्पती च दम्पती च’ इति विग्रहवाक्यं वक्तव्यम् । प्रत्युत ’जायाश्च पतयः च’ इति विग्रहवाक्यं वक्तव्यम् ।

इ) कार्यक्रमं **रघुनाथदम्पती** आगतौ आस्ताम् ।

अयुक्तं वाक्यम् एतत् । भाषान्तरस्य अनुकरणं कुर्वद्भिः अविचार्य क्रियमाणः अयं प्रयोगः असाधुः । 'दम्पती' इत्यत्र द्वौ स्तः । तयोः अन्यतरः एव रघुनाथः (पतिशब्दवाच्यः) यदि पतिः रघुनाथः नाम्ना निर्देष्टुम् इष्यते तर्हि 'सपत्नीकः रघुनाथः आगतः आसीत्' इति, 'रघुनाथः तत्पत्नी च आगतौ आस्ताम्' इति वा वाक्यप्रयोगः भवितुम् अर्हति । 'लक्ष्मीः, रघुनाथश्चेति दम्पती आगतौ आस्ताम्' इति, 'लक्ष्मीरघुनाथौ दम्पती आगतौ आस्ताम्' इति वा प्रयोगः सम्भवति ।

ई) कस्मिंश्चित् ग्रामे **कृषकदम्पती** वसतः स्म ।

न कोऽपि दोषः अत्र । कृषकौ च तौ दम्पती च कृषकदम्पती । कृषकशब्दः विशेषणम् । (पूर्वस्मिन् उदाहरणे तु रघुनाथपदं न विशेषणम् आसीत् । अतः आपत्तिः उक्ता ।)

उ) कार्यक्रमे **दम्पतीगणः** उपस्थितः आसीत् ।

'दम्पतिगणः' इति शब्दप्रयोगः साधुः । जाया च पतिश्च दम्पती । जायाश्च पतयश्च दम्पतयः । तेषां दम्पतीनां गणः दम्पतिगणः । षष्ठीतत्पुरुषः अत्र । पूर्वपदस्य विभक्तेः लोपः । तस्मात् 'दम्पतिगणः' इति रूपम् । पूर्वपदस्य अन्ते स्थितस्य इकारस्य दीर्घः न केनापि सूत्रेण विहितः । 'दम्पती' इत्यस्य इकारान्तद्विवचनान्तत्वं विस्मृत्य भ्रान्त्या ईकारान्तान्तत्वं विचिन्त्य 'दम्पतीगणः' इति प्रयोगः कृतः स्यात् ।

QUESTIONS/DOUBTS?

Email us @

sanskritfromhome@vyomalabs.in

For downloading course-materials, login @
www.sanskritfromhome.in

Subscribe to our youtube channel @
vyoma-samskrta-pathasala

Buy our Samskrita-learning products @
www.digitalsanskritguru.com

Support our cause for Samskrita-Samskriti @
www.vyomalabs.in

vyoma
॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥
Saṃskṛtam · Value Education · Technology

© All the content in this presentation is the intellectual property of Vyoma Linguistic Labs Foundation.
All materials shared in our website are purely for the purpose of personal study.
Replication/reuse in any form without written permission from the organisation is prohibited.